

Позитивістський етап української компаративістики: вектори розвитку

Г. А. Александрова

Інститут філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Paper received 27.07.18; Accepted for publication 03.08.18.

<https://doi.org/10.31174/SEND-Ph2018-176VI51-01>

Анотація. Проаналізовано засади і специфіку українського порівняльного літературознавства; обґрунтовується його періодизація. Увага зосереджена на позитивістському етапі, який охоплював 80-ті рр. XIX ст. – першу третину XX ст. Акцентовано на проблематиці досліджень та її зумовленості, полівекторності, зв'язку українського порівняльного літературознавства зі світовою наукою та його національній своєрідності.

Ключові слова: компаративістика, етапи розвитку, позитивізм, вплив, історія літератури.

Вступ. Для нинішнього літературознавства характерні підвищений інтерес до проблем власної історії, тенденція до авторефлексії, що дають змогу оцінити здобутки минулого й зважити на можливі перспективи. До актуальних і необхідних для літературної науки методологій належить і літературознавча компаративістика, або порівняльне літературознавство – галузь наукових пошуків, що вивчає взаємини різних літератур (контакти, впливи, запозичення, типологічні схожості), а також специфічні процеси розвитку національних літератур на основі зіставлення певної національної літератури з іншою, а також явищ однієї літератури.

Короткий огляд публікацій за темою. Шляхи розвитку українського літературознавства та проблеми, що поставали перед дослідниками і спонукали до вироблення й застосування певних, зокрема й компаративних методик, аналізували Л. Білецький, О. Білецький, Я. Гординський, К. Копержинський, Г. Костюк, В. Петров, В. Перетц, П. Филипович, останнім часом з'явилися праці О. Галича, Я. Гарасима, М. Гнатюка, Л. Грицик, М. Наєнка, Д. Наливайка та ін., у яких показано загальну картину розвитку науки про літературу чи йдеться про специфіку окремих її напрямів. Історія європейської компаративістики, окремих її національних шкіл, докладно висвітлена у працях С. Вольмана, А. Діми, Д. Дюришина, О. Веретюк, Д. Наливайка, Б. Реїзова, Г. Сиваченко, підручнику В. Будного та М. Ільницького «Порівняльне літературознавство» (К., 2008), колективній монографії «Національні варіанти літературної компаративістики» (К., 2009) та ін.

Мета дослідження – підсумувати набутий досвід і представити концепцію української компаративістики як літературознавчої галузі з притаманною їй проблематикою і специфікою пізнавальних підходів, зокрема проаналізувати її позитивістський етап.

Матеріали та методи. Досліджено літературознавчі та критичні публікації кінця XIX – першої третини XX ст. компаративного спрямування; застосовано методи узагальнення, аналізу, синтезу, системний та описовий.

Результати та їх обговорення. Розвиток порівняльного літературознавства в Україні донедавна пов'язували з другою половиною XIX ст., зі з'явою праць М. Драгоманова та І. Франка. Останнім часом часові межі цього явища розширились [1, с. 14], оскільки кожна наука має т. зв. «пасивну» стадію розвитку, донауковий, підготовчий період, пе-

редісторію. Утвердження оригінального, національно самобутнього мистецтва, позбавленого наслідування чужих літератур, ґрунтованого на творчому використанні традицій вітчизняного фольклору, є наскрізним уже у виступах М. Максимовича, О. Бодяньського, М. Костомарова, О. Котляревського, які систематично наповнювали свої студії порівняльно-історичними роздумами. Їхні праці започаткували розробку проблем міжлітературних взаємин, зокрема генетичних зв'язків; розвивали погляди Гердера про значення і самобутність народної творчості, його ідеї про те, що у фольклорі відображаються характер, думки і почуття народу. Ці положення стали основним імпульсом для культурно-історичних досліджень, які нині розглядають як перехідну сходинку до порівняльно-історичного літературознавства [5]. Тому в розвитку українського порівняльного літературознавства ми виокремлюємо три етапи (за основу беремо періодизацію Е. Касперського): романтичний, позитивістський і постмодерністський [8, с. 527].

Перший (романтичний) період формування українського порівняльного літературознавства охоплює 20–70-ті роки XIX ст. – добу, для якої властиве активне піднесення національної самосвідомості, розгортання наукової й культурної діяльності М. Максимовича, О. Бодяньського, М. Костомарова, О. Котляревського – їх Л. Білецький вважав «громадою українських учених, якими визначається перший етап розвитку історичної школи» [2, с. 106]. Мета початкових компаративних досліджень – утвердити факт існування національної української літератури, показати її своєрідність через порівняння рівноцінних явищ у фольклорі й літературі інших народів. Особливостями досліджень були націонацентричність, наголос на історизмі та етнопсихологічних аспектах.

У другому (позитивістському) етапі (1880–1920-ті роки) вектори досліджень змінюються: студії звільняються від описовості, розширюється їх теоретико-методологічна база, з площини виключно європоцентристської вони виходять у світові обшири. З'ясування випадків сюжетно-образної подібності, існування певних жанрів у літературі пов'язувалися насамперед із підтвердженням наявності цього явища в українській літературі, прагненням за допомогою компаративних методик показати його трансформування в українському середовищі, характер і причини змін. Застосування порівняльного методу давало змогу чіткіше простежити процеси «переходовості», за Д. Чижевським, «помежів'я», на якому зароджувалися

нові літературні тенденції. У середині другого періоду є певні відмінності: у 1880–90-х роках у дослідженнях М. Драгоманова, М. Дашкевича, І. Франка, А. Кримського, О. Потебні, М. Сумцова, П. Житецького, І. Стешенка, А. Лободи та ін. переважають фольклор і давня література; у студіях 1900–1920-х років (М. Грушевський, В. Перетц, Л. Білецький, М. Драй-Хмара, П. Филипович, О. Бургарт, М. Марковський, І. Айзеншток, О. Білецький, А. Ніковський, А. Шамрай, Б. Якубський та ін.) поле обсервації розширюється, до нього залучають нову українську літературу, в осмисленні національного літературного процесу звучуться наслідувальний, впливовілогічний та ідеологічний аспекти, урізноманітнюється методика – майже зникає міфологічний та міграційний напрям, натомість додаються напрацювання інших шкіл – психологічної, філологічної, соціологічної. Компаративні дослідження еволюціонують: розкривають насамперед внутрішні основи запозичень; від пошуку аналогій та відмінностей переходять до поглибленого дослідження національної специфіки. Усвідомлюється потреба звертати увагу не лише на рецепцію мотивів, жанрів, художньої манери творів інших літератур, а й на нові їхні функції і значення в рідному письменстві, що синтезувало глибоку національну основу і культурний досвід людства. На цих етапах порівняльне літературознавство розвивалося головним чином у полі історії літератури, у взаємозв'язках і взаємодії з нею.

Формування порівняльного літературознавства в Україні, в умовах недержавної нації, відбувалося не як наслідування західноєвропейській (насамперед німецькій) чи російській науці, а як історично підготовлене, зі своєю науковою базою явище, тому загальні положення, постулати світових шкіл, згідно з теорією «зустрічних хвиль» О. Веселовського, відбирались і трансформувалися відповідно до національних завдань, змінювалися залежно від характеру досліджуваного матеріалу.

Методологічно важливим чинником була міждисциплінарність порівняльного літературознавства: компаративна проблематика історично зароджувалася всередині кількох гуманітарних наук – історії, філософії, фольклористики, мовознавства, психології, соціології, літературознавства. Основними філософсько-естетичними засадами, на яких відбувалося становлення та розвиток українського порівняльного літературознавства, були романтизм, увага до національного чинника у творчому процесі та орієнтація на широкий європейський і світовий контекст. Загальноєвропейська літературна традиція розглядається не стільки як мета, скільки як матеріал, вивчення і засвоєння якого є основою для повноцінного національного письменства, що входить до кола світових літератур.

М. Драгоманов, зокрема, вказував, що в порівняльних студіях варто звертати увагу не лише на основу твору, а й на подробиці: розвиток теми, побутові риси, географічні та історичні вказівки – це показує шляхи його розповсюдження, потребу і мету переробки, місце й час з'яви, спонукатиме до пошуків відповідних методик, використанні всіх відомих напрямів опрацювання матеріалу – міфологічного (Грім, Кун),

запозичення – Бенфея, антропологічного (Ленг, Тайлор), але кожного – «на своєму місці» [7, с. 498]. Від його праць компаративістика стає органічною частиною українського літературознавства. Гнучкі методики пропонував І. Франко: показати, «як література засвоює чужий матеріал... і що вносить свого в загальну скарбівню літературних тем і форм... чим були для неї літератури сусідніх народів і чим була вона для них» [13, с. 17].

Унаслідок численних компаративних пошуків було зібрано величезний фактичний матеріал. Основний корпус компаративних студій – це емпіричні дослідження, які стосувалися проблем фольклору, давньої і нової української літератури, порівняння їх зі світовими здобутками для з'ясування походження, особливостей, запозичень, впливів, наслідувань, внеску українського письменства у світове. Порівняння постає як важливий, але не самодостатній етап виявлення та аналізу особливостей будови літературних творів, який потребував не тільки його констатації та вичленування, а й з'ясування ролі та доцільності.

Результатом розвитку емпіричних порівняльних досліджень був синтез їх в авторських «Історіях літератур» М. Петрова, М. Дашкевича, С. Єфремова, Б. Лепкого, М. Возняка, М. Грушевського. Компаративна стратегія наявна в усіх цих працях; це засвідчувало загальну тенденцію, пов'язану з усвідомленням міжлітературних закономірностей. Наука про літературу в такий спосіб виходила за межі однобічного, позбавленого ширшої перспективи огляду літературних творів у межах лише національної традиції. Основна ідея компаративних «ліній» в авторських історіях української літератури – вписати рідну словесність у світовий контекст. Порівняльне літературознавство перебувало в тісному зв'язку з історією літератури, порівняльна історія літератури, за словами О. Білецького, «знайшла собі в українському літературознавстві сприятливий ґрунт» [2, с. 87]. Воно, по суті, порушує ті самі проблеми, що й історія літератури (джерела, особливості становлення і розвитку, взаємозв'язки і взаємовпливи, «своє» і «чуже», переклад, традиційні сюжети і образи, зв'язок літератури з історією, релігією, культурою тощо).

Особливість розвитку вітчизняної науки полягала в тому, що в Україні майже не було літературознавців – «чистих» компаративістів: принципи порівняльного літературознавства взаємодіяли з окремими аспектами і засадами інших наукових напрямів, шкіл – психологічної (І. Франко, Д. Овсянико-Куликовський, О. Потебня, О. Білецький), соціологічної (І. Стешенко, Б. Навроцький, Б. Якубський), філологічної (В. Перетц, М. Марковський, П. Филипович, М. Драй-Хмара) та ін. Така полівекторність, залучення позалітературних контекстів активізували компаративні методики, давали більше простору й можливостей для спостережень.

Для українського порівняльного літературознавства означеного періоду характерні дослідження трьох типів – генетичні (порівнювали явища, що виникали в результаті спорідненості за походженням), контактологічні (досліджували культурні взаємодії) й типологічні (аналізували явища, схожі незалежно від контак-

тів), які ще не мали певної системи, але активно впроваджувалися в дослідження (поєднання цих типів студій можна спостерігати, зокрема у І. Франка).

У центрі досліджень цього періоду перебуває категорія впливу, яку дослідники розуміли по-різному, досліджуючи вплив письменника на письменника, на пряму на напрям, вплив нових ідей на зміст, сюжет, вплив матеріалу на форму і стиль. Від поверхового констатування впливу відбувається перехід до усвідомлення того, що цей акт передбачає переробку сприйнятого залежно від потреб реципієнта.

Найчастіше дослідників цікавила спадщина Івана Котляревського, Тараса Шевченка і Лесі Українки. Це було зумовлено прагненням відшукати джерела їхньої творчості, виявити спадкоємність із попередньою вітчизняною літературною традицією, фольклором і світовим контекстом, т. простежити як генетичні, контактні зв'язки, так і типологічні схожості.

Спадщина Котляревського забезпечувала для порівняльних досліджень певну платформу для розв'язання питання не лише про залучення автором українського письменства до світової літератури, а й підтверджувала: естетична вартість твору не зростає лише завдяки використанню відомого сюжету, – це визначає лише його художній рівень. Від порівнянь його «Енеїди» з поемами Вергілія та її переробками – Скаррона, Блюмауера, Осипова, знаходження збігів окремих рядків, епізодів – до пояснення причин звернення Котляревського до античного першоджерела, простеження проблемно-тематичних та композиційно-сюжетних перегуків оригіналу й наслідування, зв'язку поеми з явищами українського фольклору й давньої літератури – такий шлях полемічних порівняльних студій М. Дашкевича, І. Стешенка, М. Марковського, П. Житецького та ін.

Творчість Шевченка засвідчила спроможність української літератури посісти місце серед розвинених літератур світу і виявилася неоцінним матеріалом для порівняльних досліджень, що давали можливість простежити зв'язки національного генія зі світовим літературним процесом на рівні контактів, впливів та типологічних схожостей. Зразки цих взаємодіючих методик демонстрували праці І. Франка, М. Сумцова, О. Колесси, Є. Ненадкевича, О. Багрія, М. Марковського, Б. Навроцького, П. Филиповича, С. Родзевича, І. Шпитковського, В. Гнатюка, М. Мочульського, В. Щурата та ін.

Традиційні сюжети та образи у творчості Лесі Українки давали змогу виявляти і розглядати контакт-генетичні зв'язки і різноманітні типологічні схожості, які проявлялися в художньому моделюванні і осмисленні універсальних цінностей на основі загальнокультурного досвіду (дослідження О. Білецького, О. Бургардта, М. Зерова, М. Драй-Хмари, А. Ніковського, Є. Ненадкевича, В. Петрова, І. Шаровольського, П. Филиповича, Б. Якубського та ін.). Акцентували не лише на запозиченні світового сюжету – порівняльний аналіз творів із першовзірцем чи творами попередників показував, як чуже наповнювалося змістовими й ідейно-естетичними характеристиками, відповідними до сучасності, як завдяки

національній версії традиційних сюжетів і образів збагачувався світовий літературний контекст.

На 20-ті рр. ХХ ст. припадає розквіт порівняльного літературознавства; в Інституті Т. Шевченка працював кабінет порівняльного вивчення літератур, (керівник О. Білецький). Проте у 1930 р. порівняльний метод уже називатимуть ідеалістичним, застарілим, і зрештою, реакційним, бо він «суперечить єдинонауковому методу – марксистському» [11, с. 335]. В. Перетц був змушений з огляду на це писати, що порівняльний метод – не система філософських понять, а вже «тільки робочий прийом для виявлення культурних і літературних зв'язків в словесній творчості всіх народів» [12, с. 338] і розглядав його лише як метод підготовчої обробки літературного матеріалу для подальшого аналізу його з погляду соціологічного. 1934 рік, за словами Б.Кравціва, став початком «ліквідації філологічного й порівняльно-історичного напрямів в українському літературознавстві. З допомогою репресій і адміністративного тиску знищено не тільки обидва ці напрями і їх діячів, але й цілу опрацьовану ними ділянку» [10, с. 238]. Це значною мірою зруйнувало спадкоємність національного історико-літературного мислення й звузило методологію пізнання літературних явищ. Радянські порівняльні дослідження важко назвати компаративними в справжньому значенні цього слова: відрізані від світових пошуків, вони переважно побудовані на засадах «єдиноправильного вчення» з домінуванням проблематики російсько-українських літературних зв'язків. Хоча чітку межу між радянським і пострадянським періодом вітчизняної компаративістики провести нелегко [4, с. 49], оскільки «компаративістиці не вдалося до кінця подолати вплив позитивізму» [8, с. 189]. Однак лінія української науки, яка обірвалася у 30-х роках ХХ ст., нині відродилася і демонструє відкритість, динамічність та зв'язок зі світовими й вітчизняними традиціями. Третій, постмодерністський етап української компаративістики вже заявив про себе новими працями, позначеними пошуками, але «компаративістика не стільки адаптує нові літературознавчі концепції, скільки адаптується ними» [6, 30].

Висновки. Українське порівняльне літературознавство кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. – якісний етап у розвитку вітчизняної наукової думки, цілісне й динамічне явище, що вплинуло на формування літературознавчої парадигми. Практика українських дослідників зафіксувала постійне звернення до проблем компаративістики, теоретичне осмислення принципів цього напрямку та впровадження його здобутків у власні дослідження. Від наукового обґрунтування оригінальності й самостійності української літератури до розгляду її як органічного складника європейського контексту – такі етапи еволюції компаративного дискурсу в українському літературознавстві. Позитивістський етап української компаративістики (1880–1920 роки) був складним і неоднорідним. Літературознавці з'ясували випадки сюжетно-образної подібності і пов'язували їх насамперед із підтвердженням наявності цього явища в українській літературі, а також прагнули за допомогою компаративних методик показати його трансформацію в українському середовищі, характер і причини змін. У їхній науковій

спадщині і нині можна знайти багатий фактаж і чималий запас науково продуктивних ідей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Александрова, Г. А. Помежів'я (українське порівняльне літературознавство кінця XIX – першої третини XX століття) / Галина Александрова. – Київ: ВПЦ «Київський університет», 2009. – 415 с.
2. Білецький, Л. Т. Основи української літературно-наукової критики / Леонід Білецький. – Київ: Либідь, 1999. – 405 с.
3. Білецький, О. І. Шляхи розвитку дожовтневого українського літературознавства / О. І. Білецький // Збір. пр.: у 5 т. – Т. 2. – Київ: Наукова думка, 1965. – С. 72-110.
4. Будний, В. В. Порівняльне літературознавство: підручник / Василь Будний, Микола Ільницький // Київ: Києво-Могилянська академія, 2008. – 430 с.
5. Горський, И. К. Об отличии литературной компаративистики от сравнительно-исторического литературоведения / И. К. Горский // Контекст. – Москва: Наука, 1990. – С. 141–160.
6. Грицик, Л. В. Українська компаративістика: концептуальні проєкції / Людмила Грицик. – Донецьк: Юго-Восток, 2010. – 298 с.
7. Драгоманов М. П. Історія Едіпа в слов'янських переробках / Михайло Драгоманов // Фольклористичні студії у 4 т. – Донецьк: Норд-Прес, 2008. – Т. 4. – 2008. – С. 493–585.
8. Западное литературоведение XX века: энциклопедия. – Москва: INTRADA, 2004. – 559 с.
9. Касперський, Е. Про теорію компаративістики / Едвард Касперський // Сучасна літературна компаративістика: стратегії і методи. Антологія / за заг. ред. Дмитра Наливайка. – Київ: Києво-Могилянська академія, 2009. – С. 125–146.
10. Кравців, Б. Розгром українського літературознавства 1917–1937 рр. / Богдан Кравців // Збірник на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою. – ЗНТШ. – 1962. – Т. CLXXIII. – С. 217–242.
11. Літературознавча робота в Києві // Літературний архів. – 1930. – Кн. I–II. – С. 335.
12. Перетц, В. Н. К вопросу о сравнительном методе в литературоведении / В. Н. Перетц // Труды отдела древнерусской литературы Института русской литературы. – 1934. – Т. 1. – С. 327–339.
13. Франко І. Історія української літератури. Ч. 1. Від початків українського письменства до Івана Котляревського / Іван Франко // Збір. творів: у 50 т. – Київ: Наук. думка, 1976–1986. Т. 40. – 1983. – С. 7–430.

REFERENCES

1. Aleksandrova G. A. Borderzone (Ukrainian Comparative Literary Studies of the End of the XIXth – the First Third of the XX Century) / Galina Alexandrova. – Kyiv: Kyiv Polytechnic University, 2009. – 415 p.
2. Biletskyi L.T. Fundamentals of Ukrainian Literary and Scientific Criticism / Leonid Biletsky. – Kyiv: Lybid, 1999. – 405 p.
3. Biletskyi O. Ways of development of pre-October Ukrainian literary studies / O. Biletskyi // Collected papers: 5 v. – Vol. 2. – Kyiv: Scientific Opinion. 1965. – P. 72-110.
4. Budnyi V.V. Comparative Literary Studies: Textbook / Vasyl Budnyi, Mykola Ilnitskyi // Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy, 2008. – 430 p.
5. Gorskyi I. K. About the Difference of Literary Comparative Literature from Comparative Historical Literature Studies / I. K. Gorskyi // Context. – Moscow: Science, 1990. – P. 141-160.
6. Grycyk L.V. Ukrainian Comparative Studies: Conceptual Projections / Lyudmila Hrytsyk. – Donetsk: Southeast, 2010. – 298 p.
7. Drahomanov M.P. The history of Oedipus in the Slavic processing / Mikhail Drahomanov // Folklore studies at 4 t. – Donetsk: Nord-Press, 2008. – Vol. 4. – 2008. – P. 493-585.
8. Western literature of the twentieth century: the encyclopedia. – Moscow: INTRADA, 2004. – 559 p.
9. Kasperskyi E. On the theory of comparativism / Edward Kasperskyi // Modern literary comparativist: strategies and methods. Anthology / Edited by. Dmitry Nalyvaik. – Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy, 2009. – P. 125-146.
10. Kravtsiv B. The defeat of Ukrainian literary studies in 1917-1937. / Bohdan Kravtsiv // Collection for honoring Ukrainian scientists destroyed by Bolshevik Moscow. – ZNTSH. – 1962. – T. CLXXIII. – P. 217-242.
11. Literary work in Kyiv // Literary archive. – 1930. – Kn. I-II. – P. 335.
12. Peretz V. N. The question of the comparative method in literature / V.N. Peretz // Proceedings of the Department of Old Russian Literature at the Institute of Russian Literature. – 1934. – Vol. 1. – P. 327-339.
13. Franko I. History of Ukrainian Literature. Ch. 1. From the Beginning of Ukrainian Writing to Ivan Kotlyarevsky / Ivan Franko // Collected Works: 50 Vol. – Kyiv: Science. thought, 1976-1986. T. 40. – 1983. – P. 7-430.

Positivist stage of Ukrainian comparativist: vectors of development

G. A. Aleksandrova

Abstract. The principles and specifics of Ukrainian comparative literary studies are analyzed; substantiates its periodization. Attention is concentrated on the positivist stage, which covered the 80s of the nineteenth century – the first third of the twentieth century. The emphasis is placed on research problems and their determinants, polyvectorality, the connection of Ukrainian comparative literature with world science and its national originality.

Keywords: comparative studies, stages of development, positivism, influence, history of literature.